ÇAVKANÎYÊN RÛSAN DI DERBARÊ MEDAN DE

Dr. Îsmet Konak

Dema qala dîroka Asyaya Piçûk û Kafkasan dibe, yek ji gelên herî kevnare ku tê bîra mirov jî Med in. Pêvajoya avabûna dewleta Med, karakterên wê yên etnîkî û akûbeta wê salên dirêj in di cîhana zunistê de tê axaftin. Bi taybet jî, mijara girêdana Zerdeştî û etnoya kurd bi serdema Medan ve heye an na, di navenda van gotûbêjan de cî digire. Li gor hinken Zerdeştî di serdema persan de derketiye holê û girêdaneka wê bi serdema Medan re nîne. Li gor hinekan jî ”peyamberî”ya Zerdeşt xwe dispêre serdema Medan. Dîsa li gor hinek lêkolîneran Medî, bi tu rengî ne rah û mînaka kurdan in. Li gor komeka din jî dîsa, di navbera her du dînamîkan de avabûn ango girêdaneka ”monofiletik” (kom, gel û civakên ji heman bavikî hatine, li ser heman rahî şîn bûne) heye.

Di vê gotarê de em ê li ser bingeha hinek lêkolînên di serdemên Çarîtiya Rûsyayê û Yekîtîya Sovyetê hewl bidin fenotipeka dewleta Med derxin. Bi taybet jî em ê li ser Zerdeştîyê û hemêtnîkîya (etnîsît) netewa kurd bi medan re hûr bibin.

I. Bingeha bêjeya Med

Dema em li qada rûsyayê li lêkolînên li ser bingeh an jî etîmolojiya bêjeya Med dinêrin, beriya her tiştî em rastî hinek lêkolînên V.F. Minorskiy tên. Minorskiy, ku çavkaniyên asûran weke bingeh digire, dibêje, ku di sala 836an a B.Z. de rastî navê ”Mada” ten. (Minorskiy, 2013, r. 206–211). Dîsa Mînorskiy dide zanîn, ku di hinek dokumantên Asûriyan de, tê dîtin ku sala 844an a B.Z de, di derbarê persan de rastî gotina ”Parsua” hatye. Minorskiy wisa Bawer dike ku Pers û Med xizmên hev in. (Minorskiy, 2013, r. 206–211). Mirov di lêkolînên rojhilatzanê sovyetî V.V. Struve de jî hin tespîtên nêzî nêrînên Minorskiy dibîne. Dîrokzan Struve dide zanîn ku çavkaniyên Asûriyan di sedsala IX a B.Z. de qala rêveberên Medîyan dike, lê wê demê hîn tu dewlet danemezirandine. (Struve, 1941, r. 367). Dîsa bi heman şêwazî lêkolînerê sovyetî O.I. Vilçevskiy dinivîse ku di çavkaniyên asûran de hinek epîtetên mîna ”Maday dautî (Medên bi hêz)” û ”Maday rukutî (Medên dûr)” hene. (Vîlçevskîy, 1961, r. 49). Herwiha lêkolînerê rûs Î.M. Dyakonov dide zanîn ku bêjeya Med di êlamiya nû de wek ”mata”, di îbraniya kevin de wek ”madaj”, di farisiya kevin de wek ”mâda”, di yûnaniya kevin de wek ”medoî/mâdoî” hatiye bikaranîn (Dyakonov, 2012, I, r. 165). Dîrokzan Îgrar Alîyev jî, di nav çavkaniyên ermenan de li dû şopa vê bêjeyê ketiye. Dîrokzanê ermen Moses Xorenatsî jî dema qala Medan dike dinivîse ku ew ji bêjeya ”mar” sûdê werdigire û koka vê bêjeyê jî xwe dispêre bêjeya ”mada” ya zimanê partî. (Alîyev, 1960, r 70). Yek ji lêkolînerê li ser etîmolojiya bêjeya Med lêgerîn pêk anye jî, Nîkolay Marr e. Zimanzan Marr, pêşdibîne ku ev bêje di transformasyoneka wiha re derbas bûye: ”mard>mad>mîd>med” (Nîkîtîn, 1964, r 365).

II. Damezirandina Dewleta Medan

Beriya Medî derkevine ser dika dîrokê, li herêmê gelek dînamîkên etnîkî hebûne. Xorrî[1], Mîttanî, Kassîtî, Êlamî[2], Lûlûbî/Lûllûbî/Loloyî, Mûşkî/Moskhî, Sûbarrî/Sûbartî, Gûtî/Kûtî (Avdîyev, 1970, r.61) û tê zanîn ku Mannayî jî li heman herêmê jîyane û hinek dewlet jî ava kirine. (Dyakonov, 2012, I, r. 108–109). Wisa tê bawerkirin ku di navbera van beşên etnîkî de, di warê zimên (înguîstîkî) û çandê de girêdanên mezin hene. Bi taybet jî Manna yên ji koka Lûlûbî-Kûtî´yan hatine, bê guman ku li ser Medan yekser bandoreka mezin hiştine. Ji sedsala IX a B.Z. heya sedsala VI, Mannayî li herêmê desthilatdar bûne û bingeha çandî û aborî ya Medan ava kirine. (Dyakonov, 2012, I, r. 160–161).

Pêvajoya damezirandina dewleta Medyayê xwedî gengeşiyeke mezin e. Bi taybet jî kronolojî û navên desthilatdaran, ji aliyê lêkolînerên sovyetê ve bi berfirehî hatine nîqaşkirin. Loma jî berhema dîrokzan Îgrar Alîyev a bi navê "Dîroka Medyayê", balkêş e. Alîyev, dema li ser damezirandina Medyayê hûr dibe, daneyên du dîrokzanên yûnanî Ktêsîas (Ctesias) û Hêrêdotos dide ber hev. Li gor Ktêsîas, Medî 317 salan desthilatdar bûne, ango dewleta Medyayê sala 867an hatiye damezirandin û di sala 550an de jî xera bûye. Ktêsîas navên keyên Medan jî wiha rêz dike: Arbak (Arbakos , 28 sal), Mandaûk (Mandaûkos, 50 sal), Sosarm (Sosarmos, 30 sal), Artîk (Artûkas, 50 sal), Arbîan (Arbîanes, 22 sal), Artey (Artaîos, 40 sal), Artîn (Artûnos, 22 sal), Astîbar (Astîbaras, 40 sal), Aspand (Aspandas/Astûîgûs, 35 sal). (Alîyev, 1960, r. 192; Dyakonov, 2012, I, r. 165). Lê Îgrar Alîyev pir bawerî bi vê agahiyê nayne û bi dîtina wî ew "li hev anîne". (Alîyev, 1960, r. 193). Li gor wî, agahiyên ku Heredotos dide, bêtir êmpîrîk in. Li gorî nêrîna Heredotos kurê Fraort (Phraortes) Deîoces[3] di nav eşîra xwe de wek kesekî ku ji mafên mirovan re rêz digirt dihate zanîn (Alîyev, 1960, r. 190). Wî, di nav civakên Medî de ku bêqanûnî desthilatdar bû, pergalek ava kir û loma jî civakê jê bawer kir û ew di nav civakê de bû xwedî otorîte (Alîyev, 1960, r. 190). Bi dîtina Îgrar Alîyev, di nav zanyarîyên Heredotos de, bi taybet di mijara kronolojiyê de hinek nakokî hene û di nivîsa encama hin lêkolînên xwe de dibêje, ku Deîcoes li derdorê sala. 700î a B.Z wek key hatiye hilbijartin, 6 eşîrên Medan li hev kom kiriye û dewleta Medyayê ava kiriye[4].

Derbarê avakirina dewleta Medan de, di nav lêkolînên li Rûsyayê hatine kirin de, tê dîtin ku ramaneka hevpar nîne. Li gor vê jî, rojhilatzanê rûsî V.F. Mînorskîy dide zanîn, ku Medan 175 salan desthilatdarî kirine, ango padişahtîya Mediayê sala 725an a B.Z. hatiye avakirin (Mînorskîy, r. 206–211). Dîrokzanê din Î.M. Dyakonov jî, dîroka damezirandina dewleta Med sala 727an a B.Z dide xuyan (Dyakonov, 2012, I, r. 165). Ew vê hîpoteza xwe, dispêre Hêrodotos. Lê ne zelal e, ka Hêredotos zanyariyeka wiha dayem an – na. Hêrodotos, ê ku pêvajoya li ser text mayîna keyên Medan bi berfirehî vedibêje, dinivîse, ku Deîoces 53, Fraort 22, Keyaksar (Cyaxares/Kiaksar/Huvaxšatra/Uksitar) 40 û Astyages 35 salan desthilatdarî kiriine. (Herodotus, 2013, r. 47–60). Hêrodotos dide zanîn, ku di serdema Kîyaksar de Îskît 28 sal desthilatdar bûne. Hêrodotos vê pêvajoyê jî bi ser pêvajoya desthilatdariya 40 salî ya Keyakser ve vedike (Herodotus, 2013, r. 49). Lê dîrokzanê yûnanî di vê mijarê de agahiyên şaş dide. Ji aliyekê ve piştî pêvajoya

---

1 Lêkolîner û fîlologê rûs O.L. Vilçevskiy dinivîse ku êlên binecih ên Xorriyan, di derketina holê ya nîjada kurd de dikare roleka "substrat" lîstibin. Vilçevskiy herwiha angaşt pê dike ku dikare di navbera Lûlûbiyan û kurdên Barzan de nêzîkayiyek hebe. (Vilçevskiy, 1961, r. 10–11).

2 Kafkasolog û zimanzan Nîkolay Marr ku derbarê Mûşkiyan de hin agahiyên kurt dide, angaşt pê dike ku li gor nivîsên bismarî yên Akamenîd/Ahmanîş, di navbera Medan û Elamiyan de, di wateya lînguîstîkî de girêdanek heye. (Marr, 1933, r. 310).

3 Di çavkaniyên rûsî de wekî "Deyok: Дейок" jî derbas dibe (Dyakonov, 2012, I, r. 196–197; Aliyev, 1960, r. 190).

4 Di rastiya xwe de dîrokzan Îgrar Alîyev wisa bawer dike ku Heredot di hin dîrokan de şaşî kirine. Herodot dîroka damezirandina Medyayê wekî B.Z. 708 û dîroka xerabûna wê jî weke B.Z. 558 dide, lê Alîyev dibêje di van dîrokan de hinek nakokî hene. Lewra li gor Alîyev keyê Akamenîd/Aşamenîdê Kyrosê Mezin (Kîros/Kîr) ango kyrosê II. di sala B.Z. 550yî de dawî li desthilatdariya Meda tîne. B.Z 558 jî, dîroka derketina ser text a Kyrosê II. e. (Aliyev, 1960, s. 190).

desthilatdariya Îskîtan jê derdixe, dibêje Medî 128 sal desthilatdarî kirine, ji aliyê din ve jî pêvajoya giştî ya desthilatdariya keyên Medan wekî 150 sal formûle dike (Herodotus, 2013, r. 60). Tê dîtin ku her çendî di formulasyona Hêrodo**t**os de nakokî hebin jî, di encamê de bi hîpoteza Dyakonov re li hev dike.

Wek ku li jorê jî hatiye zimên, wisa tê bawerkirin ku dewleta Med di bingeha xwe de ji 6 eşîrên mezin tê pê. Him Îgrar Alîyev û him jî Îgor Dyakonov li ser vê mijarê analîzên berfireh dikin. Li gor vê ji navên eşîrên mîna Boûsaî, Paretakenoî, Stroukhates, Arîzantoî, Boudîoî, Magoî sûdê werdigirin (Dyakonov, 2012, I, r. 162; Aliyev, 1960, r. 190).[5]

Wisa bawerî pê tînin, ku di nava van hêmanên navborî de bi taybet eşîrên mîna Paretakenoî û Arîzantoî bi awayekî aşkere xwedî etîmolojiyeke Îranî ne (The Geography of Strabo, 1961, r. 308–309). Bawerî pê tê anîn ku hêmana Paretakenoî bi giranî şêniyên herêma Îsfaxana îroyîn bûne. Ji bo hêmana Arîzantoî jî wisa tê bawerkirin, ku yek ji rahên Arîyan e. (Dyakonov, 2012, I, r. 162-163; Vîlçevskîy, 1961, r. 86).

Dema mirov li sînorên cografyaya dewleta Med dinêre jî, dibîne ku ji bakur ve ji Çemê Erezê heya Çiyayê Elbrûzê, ji wir ber bi Deryaya Hezarê ve dirêj dibe, ji rojhilat ve ber bi Deşta Kebîr ve (Çola Xwê ya Mezin) berfireh dibe (Dyakonov, 2012, I, r. 91). Ji aliyê rojava û başûr ve jî, rêzeçiyayên Zagrosan, welatê Medîyan dorpêç dikir. Ermenîstan, Gurcistan, Azarbaycan û çar parçe axa Kurdistanê ya îroyîn, di nav sînorên Medyayê de bûn. Di gelek çavkaniyan de xuya dibe ku paytexta Medan Ekbatana (Agbatana) bûye (Aliyev, 1960, r. 201).[6]

Ekbatana wek termînolojîk, tê wateya "ciyê kombûnê, fûarê". Wisa tê zanîn ku navê Ekbatana yê îro Hamadan e, ku di nava sînorên Îranê de dimîne (Dyakonov, 2012, I, r. 198–199).

III. Med û krîza berbelavbûn û Hegemoniyê:

Desthilatdariya Keyê Medan Dêîoces sala 700î ya B.Z.ve dest pê kirye, 53 sal ajotye û sala. 647an a B.Z kurê wî Fraort derketye ser text. Wisa tê ferzkirin ku navekî din ê Fraort jî Kaştarîtî ye (Alîyev, 1960, r. 229). Yek ji kiryarên balkêş ên desthilatdariya Fraort jî têkoşîna desthilatdariyê ya li dijî Asûriyan e. Di wê serdemê de birayê Keyê Asûriyan Asûrbanîpal (Asurbanîpal/Aşurbanapal) Şamaşşumukîn li dijî wî serî hildabû. Fraort ji vê tevlîheviya wan a navxweyî sûdê werdigire û sala 624an a B.Z. êrîşî Asûriyan dike (Struve, 1941, r. 367). Di vê êrîşê de Îskîtî, alîkariya welatê Asûriyan dikin û dibin sebebê kuştina Fraort (Struve, 1941, r. 367).

Piştî mirina Fraort, kurê wî Keyakser derdikeve ser textê bavê xwe. Kuştina bavê wî bi Keyakser re hêrseka mezin çê dike. Loma, dawîlêanîna desthilatdariya Asûriyan ji bo Keyakser dibe mijara man û nemanê. Û sala 612an a B.Z. di êrîşeka mezin a li dijî paytexta Asûriyan Nînovayê de dawî li desthilatdariya Asûran anî (Piotrovskiy, 1954, r. 141-158). Lêkolînerê rûsî B.B. Pîotrovskîy dinivîse ku di vê êrîşa li dijî Asûran de, hinek yekîneyên Babîlê û Mandayên Ummanê[7] jî alîkariya Keyakser kirine. (Piotrovskiy, 1954, r. 141-

5 Di wergera îngilizî ya pirtûka Herodot de 6 eşîrên qala wan tê kirin ev in: "Busae, Paretacenî, Struchates, Arîzantî, Budîî, Magî" (Herodotus, 2013, r. 47).

6 Deioces piştî wekî key hat hilbijartin beriya her tiştî ji bo parastina xwe û pêanîna erkên keyaniyê pêdivî bi serayekê dît. Li ser vê yekê, gelê Medî di nav xwe de biryar didin û serayeka mezin û xurt didine avakirin. Paşê jî ji bo Deîoces bajarekî bi sîberên bi zeraqe, dîwarên bilind û qewîn ava dikin. Navê bajar Agbatana bû (Herodotus, 2013, r. 46)

7 Koka Umman Mandayan hîn taybetmendiyeke kanonîk negirtiye. Li gor hin çavkaniyan Îndo-Europî ne ku ji bakur ber bi Asyaya Piçûk ve hatine. Di hin çavkaniyan de jî, wekî Medî derbas dibin. Li gor vê, tê zanîn ku Keyên Medan ên mîna Keyakser û Aştiyago di hin pelgeyan de wekî "Key û desthilatdarên Manda" têne binavkirin (Dandamayev û Glukonîn, 1980, sr. 81); Oryantalîstê rûs Rus Basîl Nîkîtîn jî dinivîse ku Umman Mandayî "komeka ji eşîra Manda tê pê" ku Asûrî wan wekî Kîmmer û Îskîtî binav dikin. Herwiha divê Umman Mandayî bi Medî û Mannayiyan re neyêne têkilkirin. (Nîkîtîn, 1964, r. 55).

158).[8] Dawîlêanîna desthilatdariya Asûran ji bo ewlekariya Medan têrê nedikir. Lewre Îskîtî pêvajoya vî şerî ji bo xwe bikar tînin , Keyakser dikin binê nîrê xwe û li ser axa Medan 28 salan qanûnên xwe pêk tînin. (Struve, 1941, r. 367; Alîyev, 1960, r. 231).[9]

Welatê Medan hewl didan ji aliyekî ve wek şaxekî qanûnî yê Îskîtan hebûna xwe bidomînin, ji aliyê din ve jî, hewl didan axa xwe ber bi Asyaya Piçûk ve berfirehtir bikin. Herwiha artêşa Kîakser sala 590î a B.Z. êrîşê Urartuyan dike û dawî li desthilatdariya Urartuyan a li Tuşpayê tîne (Dandamayev û Glukonîn, 1980, r. 84). Lewre navendeka rêveberiyê ya Ûrartuyan jî li Başûrê Kafkasyayê Teîşebaînî'yê (Teşebanî/Karmîr-Blur) bû. Loma jî mijara ku Medî bi temamî dawî li desthilatdariya Urartuyan anîne, dibe sedema gengeşiyên mezin. Lêkolîner Pîottrovskiy ku li ser Îskîtan lêkolînên berfireh kiriye, dinivîse, ku bermayiyên li ser keleha Teîşebaînîyê hatine dîtin nîşan didin ku Îskîtan êrîşekê bi ser vê kelehê ve biriye. (Pîotrovskîy, 1954, r. 141-158). Dijberî Pîotrovskîy, Dyakonov angaşt pê dike ku dane û delîlên têrê bikin nînin ji bo bê gotin, ku Teîşebaînî ji aliyê Îskîtan ve hatiye berterefkirin. (Dyakonov, 2012, II, r. 30-31). Eger hîpotêza Pîotrovskîy weke bingeh bê girtin, wê demê derdikeve holê ku du dijminên hev li dijî Urartuyan hevkariyeke "bêdil" kirine.

Di serdema Kîaakser de yek ji dînamîkên derveyî yên ewlekariya Medan dikirine nav metirsiyê jî, bê guman, Lîdyayî bûn (Vîlçevskîy, 1961, r. 80). Di wê serdemê de Lîdyayî ji aliyê Alyattes (Alîatt) ve dihatine birêvebirin. Artêşên herdu aliyan di navbera salên 590–585 ên B.Z. de şer kiribûn (Dandamayev û Glukonîn, 1980, r. 85). Lewre di şêr de herdu alî jî serkeftineke temamî bi dest nexistin.[10] 28ê gulana sala 585an a B.Z. de bi taybet jî bi hewldana Babîliyan peymanek tê îmzekirin û Çemê sor di navbera herdu aliyan de wek sînor tê pejirandin.[11] Heman salê Keyakser kiras guherandibû ango miribû.

Mijara Zerdeştîbûnê ya serdema Keyê Medan Keyakser, bê guman ku yek ji mijara ku herî berfireh û kûr tê nîqaşkirin e. Pirsa ku peyamber Zerdeşt kengî jîyaye û Avesta di kîjan salê de hatiye nivîsîn jî, li benda bersiveka ampîrîk e. Hinek lêkolînerên rûsî, hewl didin nezelaliya li ser vê mijarê zelal bikin. Li Îranê, li gor dîrokzanên faris bi gelemperî, koka Zerdeştî ango Mazdeîzmê xwe dispêre Akamenîdan.Wisa tê zanîn ku ev têz bi giranî jî ji aliyê Sasaniyan ve hatiye honan (Struve, 1948, r. 5-34). Avakarên vê têzê angaşt pê dikin ku Vîştaspa ku navê wî di Avestayê de derbas dibe (Gustasp/Hystaspes [kesê Zerdeşt diparêze û olê li nav civakê belav dike) di rastiya xwe de satrapê herêma Baktrîayê (Bactria)yê ye ku li ser Akamenîdan e (Mamoyan, 2020, r. 25).

Lêkolînên ku di vê çarçoveyê de li Rûsyayê hatine kirin bi giranî ramana ku ev têz ji "girêdana sedemîtî (causality)"yê, bêpar e derdixe pêş. Dîrokzanê Sovyetî-Kurd Ezîzê Cewo (Mamoyan), têza ku Avesta'yê bi Akamenîdan ve girê dide bi tundî red dike û dinivîse ku di Avestayê de navê tu rêveberekî Akamenîdî derbas nabe (Mamoyan, 2020, r.

---

8 Di wê serdemê de xerabûna welatên Asûran ku wekî "hêlîna şêran" dihate nasîn û ketina bajarê Nînovayê ku wekî "bajarê xwînê" navdar bûbû, ji aliyê gelên rojhilat ve bi coşeka mezin dihate xeyal kirin. Loma jî di nav eşîrên şêniyên herêmê û komik û derdorên hatibûne kolekirin de, coşeka hevkariyê bi pêş ketibû (Dyakonov, 2012, II, r. 8).

9 Basîl Nikîtîn jî angaşt pê dike ku Îskîtî di navbera salên B.Z. 643-615an de li Asyayê desthilatdarî ava kirine (Nikitin, 1964, s. 55).

10 Medî û Lîdyayî, li hêla Çemêsor (Halys/Alis) hatibûne hemberî hev. Lê heman rojê, roj tê girtin û ev rewş weke nîşaneyeka xudayî ya rewşeka neyînî destnîşan dike tê şirovekirin û her du alî dev ji şer berdidin. (Struve, 1941, r. 367-368).

11 Dîroka peymana navbera Keyakser û Alyattes mijareka ji nîqaşê re vekirî ye. Di analîza M.A. Dandamayev û V.G. Glukonîn de dîroka 28ê Gulana 584an a B.Z. derbas dibe. Lewre lêkolînerên mîna Dyakonov û Struve dîroka 28ê Gulana 585an wekî bingeh digirin. Bi peymana ji aliyê her du aliyan ve hat îmzekirin re, bingeha zewaceka navbera kurê Keyakser Aştiyago û keça Keyê Lîdyayê Alyattes Arieniya hatibû avêtin. (Dyakonov, 2012, II, r. 34).

25). Dîsa lêkolînerê Sovyetê V.V. Struve jî, heman nêrînê diparêze. Keyên Akamenîdan Daryosê I. û kurê wî Serhasê I. (Kserkses/Xşayarşa), li gel ku xizmeteka mezin ji bo Zerdeştîtiyê kirine jî, navê wan di Avestayê de derbas nabe (Struve, 1948, r. 5-34). Bi heman şêwazî Dyakonov jî wisa bawerî pê tîne ku ev têza Sasaniyan a tê zanîn li dijî kevneşopiya zanistê ye (Dyakonov, 2012, II, r. 97). Li gor hîpoteza Dyakonov ku jêderk ango koka Zerdeştiyê bi serdema Medan ve girê dide, di rolyefên li ser kêlikên Keyakser û kurê wî Aştiyago de rîtualên Mazdeîst têne dîtin (Dyakonov, 2012, II, r. 110). Dyakonov her wiha pêşdibîne ku Keyê beriya Keyakser Fraort bi xwe jî dikare Zerdeştî be û wisa bawer dike ku dîtinên W.B. Hennîng û yên El-Bîrunî bi pîvanên zanistî re têra xwe li hev nakin.

Wek ku tê zanîn, lêkolîner Hennîng angaşt pê dike ku, 258 sal beriya Îskenderê Mezin derkeve ser text (B.Z. 336), dikare Zerdeşt xwe gihandibe peyamberiyê (Hennîng, 1951, r. 38). Ev jî tê sala B.Z. 594an ku ev jî tê serdema Keyaniya Keyakser. Dyakonov li ser mijara sala peyamberiya Zerdeşt û nivîsîna Avestayê wisa bawerî pê tîne ku Hennîng di nav nezelalî û aloziyekê de ye, lê helwesta Dyakonov bixwe hêjayî nîqaşê ye. (Dyakonov, 2012, II, r. 109). El-Bîrunî jî di wê baweriyê de ye ku beriya damezirandina Împaratoriya Seleukos (Selefkos/Selevkos – B.Z. 312) bi 258 salan ango salên 570'yî ya B.Z. Zerdeştîtî derketiye holê. (Struve, 1948, r. 5-34).

Lêkolîner Ezizê Cewo jî, di rêyeka ji ya Dyakonov cudatir re diçe. Ew bi gelemperî giranîyê dide ser belgeyên Ermenan. Ezîz ê Cewo dinivîse, ku di serdema Keyê Medan Kîakser de Ermen ji Frîgyayê koçî Medyayê kirine û li Başûrê Kafkasan "bi cî bûne" (Mamoyan, 2020, r. 38). Ezîz ê Cewo dide zanîn ku di çavkaniyên Ermenan de derbas dibe, ku Medî "Vistaspazun" ango peyhatî (nevîyên)Vîştaspa (Vîstaspa) ne. Ezîzê Cewo di wê baweriyê de ye ku Vîştaspa di rastiya xwe de "Kîaksar" e.[12] Ew di analîzên xwe de bi giranî ji analîzên dîrokzanê Amerîkî Richard N. Frye sûdê werdigire û wisa destnîşan dike, ku Zerdeşt di sala B.Z. 588an de Vîştaspa anye ser bawerîya xwe (Mamoyan, 2020, r. 52). Li gor vê hîpotezê peyamber Zerdeşt, di navbera salên 630–553an ên B.Z. de jiyaye. (Mamoyan, 2020, s. 52).

IV. Çarenûsa Medya'yê

Polîtîkaya împeryel di serdema Kiakser de derketibû asta here bilind. Ev serdem, li gor hin nivîskaran sala 585an a B.Z. û li gor hinek nivîskaran jî sala 584an a B.Z. bi dawî bûye.[13] Kurê wî Aştiyago ket şûna wî (Struve, 1941, r. 368). Di serdema Aştiyago de dest pê kiribû dînamîkên hundirîn û yên derveyî diguherîn. Li Asyaya Piçûk weke berê êdî di navbera hêzan de "mêzînek" tunebû (Alîyev, 1960, r. 249). Di navbera Babîllî, Lîdyayî, Medî û Misiriyan de têkoşîna desthilatdariyê her ku diçû geş dibû. Loma jî wisa tê bawerkirin ku Aştiyago nekariye polîtîkaya împeryal a ji Kîakserê bavê wî mabûye, baş pêk bîne (Alîyev, 1960, r. 249). Di dema wî de rewşa giştî ya nav welêt jî tê guhartin. Tê zanîn ku di navbera serokeşîr ango xanedanan û Aştiyago de aloziyeke çînayetî dabû der û rêveberiya navendî ji vê yekê pir bi bandor dibû (Alîyev, 1960, r. 249).

Herçendî di serdema Aştiyago de siyaseteka xurt a "serkeftinî" nehatibe pêkanîn jî, tê zanîn ku li dijî Babîlan têkoşîna desthilatdariyê daye. Di rastiya xwe de, di serdema Keyakser de Babîlî hêzeka hevkar bûn. Lê piştî Aştiyago welatê Êlam kir bin

12 Li gor hîpoteza Ezîzê Cewo ku dinivîse Vişţaspa jî wekî termînolojîk tê wateya "çar, desthilatdar", Keyakser, hêjayî bernavkê Kavî Vîştaspa hatibû dîtin. Keyakser ku ax da Ermenên ji Frîgya'yê hatibûn û dewleteka Ermen da damezirandin, di nav Ermenan de wekî sembola gelê Med û remza xanedaniyê dihate dîtin û binavkirin. Ermen di vê çarçoveyê de Medan wekî nîjada Keyakser, ango wekî "Vîstaspazun" dane şayesandin (Mamoyan, 2020, r. 75).

13 Di xebata Dandamayev û Glukonîn de tê nivîsîn ku Keyakser di sala B.Z. 584an de miriye. Lê, nivîskarên mîna Ezîzê Cewo û Îgrar Alîyev dîroka B.Z. 585 destnîşan dikin (Dandamayev û Glukonîn, 1980, r. 85; Mamoyan, 2020, r. 135; Aliyev, 1960, r. 248).

desthilatdariya xwe, hevkariya navbera herdu hêzan veguhezî neyariyê (Dandamayev û Glukonîn, 1980, r. 85). Bi taybet piştî mirina Keyê Babîlê Nebukadnezarê II. "tevlîheviya" 6 sale, ji aliyê Aştiyago ve wek fersendekê hatibû bikaranîn (Alîyev, 1960, r. 250).

Paşê, di serdema Keyê dawîn ê Babîlê Nabonîdus (Nabu-Na'id) de, şerê navbera Medan û Babîlan gur bûbûye. Wisa tê bawerkirin, ku di vî şerî de rêveberiya Aştiyago pir lawaz bûbû û ev rewş bûbû hêviyek ji bo aktorên hundirîn û derveyî yên dixwestin dawî li desthilatdariya wî bînin (Aliyev, 1960, r. 251).

Di vê çarçoveyê de, Harpagosê ku di seraya Aştiyago de xwedî berpirsyariyên bilind bûye, li gel hin serokeşîran li dijî Aştiyago amadekariya serîhildanekê dikirin (Aliyev, 1960, r. 253). Lê hêza wan têre nedikir ji bo daxistina Aştiyago. Loma jî rê li ber serîhildana xanedaniya Kyûrosê II. (Kyûrosê Mezin [Kyros]) vekirin (Alîyev, 1960, r. 253). Kyûrosê II. di heman demê de kurê Mandaneya dota Aştiyago bû, ango nebiyê Aştiyago bû. Mandane bi Keyê Persan Kambîsesê I. (Cambyses) re zewicandî bû (Dyakonov, 2012, r. 63-64). Di encamê de, sala 553an a B.Z. di navbera Medan û Persan de şer rû da. Di encama şerê nêzî 3 salan de Pers bi ser ketibûn (Struve, 1941, r. 368). Di vî şerî de komployên di artêşa Medan û arîstokrasiyê de mora xwe li encamê xistibûn. Wisa tê zanîn ku di vî şerî de beşek ji artêşa Medan derbasê aliyê Persan bûne û bi taybet jî milê artêşê yê di bin fermandariya Harpagos de Medan derbeyên mezin xwarine (Aliyev, 1960, r. 254). Êrîşa Harpagos a li dijî Aştiyago, wek "xiyanet" ketiye dîroka medan. Di encamê de, sala 550yî a B.Z. dawî li hebûna dewleta Med hatiye (Minorskiy, 2013, r. 206-211).[14] Li ser heman axê, serdema xanedaniya Akamenî a Persan dest pê kiriye. Lê navê "Medya"yê, piştre jî wek cografîk hatiye bikaranîn. Wek mînak, dewleta Atropatenayê di heman demê de bi giranî wek Medyaya Piçûk, ango Medya Atropatênî dihate navkirin û gotin (Nikitin, 1964, r. 54).

V. Medî û Kurd

Binyata nîjadî ya Medan, di nav derdorên akademîk de salên dirêj bûye sedema gengeşîyan. Tê zanîn ku li ser axa Med lê destilatdar bûne îro bi giranî kurd dijîn. Ji ber vê yekê jî, pirsa ku Kurd di bingeha nîjada Medan de roleka çewa lîstine bala gelek lêkolîneran kişandiye. Di hin lêkolînên serdema Rûsyaya Çarîtiyê û Yekîtiya Sovyetê de, hewl hatine dayîn ku bersiveka êmprîk ji vê pirsê re bê dîtin.

Teza ku Medî prototîpeka kurdan e, li Rûsyayê di hin xebatan de tê dîtin. Bi gelemperî wisa tê bawerkirin ku ev teza ya V.F. Mînorskîy ye. Lewre wisa bawerî pê tê anîn ku beriya Mînorskîy li Rûsyaya serdema Çarîtiyê ev mijar ji aliyê Xaçatur Abovyan ve hatiye lêkolan. Abovyan, di sala 1848an de ji bo rojnameya Kavkaz gotarekê dinivîse û dibêje ku Kurd bi reha xwe Medî ne (Abovyan, 1848, r. 184). Ew, dîrokzanên ermen ên wek Çamşiyan û Înçînçyan ji vê angaşta xwe re dike palpişt. Abovyan dide zanîn ku demeka dirêj çavkaniyên ermen bi peyva "Mark" qala Medan dikin. Herwiha Abovyan dide zanîn, ku di serdema Keyaniya ermenîyan a Bagratunî (885-1045) de êdî gotina "Kurd" derdikeve pêş (Abovyan, 1848, r. 184).

Di serdema vê keyaniyê de herêma kurd lê bûn weke "Kordîk" an jî "Kord" dihate navkirin (Abovyan, 1848, r. 184).[15] Li ser vê bingehê Abovyan di vê gotara xwe ya

14 Artêşa Pers paytext Ekbatana'yê bi dest xistibû, bajar talan kiribû û beşek ji gel kiribû kole. Li gor agahiyên dîrokzanê Yûnanî Ctesias dide, Aştiyago di vê navberê de li Ekbatanayê xwe vedişart. Kîrosê II li bajêr qîza Aştiyago Amîtîda û mêrê wê Spîtama desteser kiribû. Herwiha ferman dabû ku li herduyan û li zarokên wan Spîtak û Megabern îşkence bê kirin. Armanca wî hînbûna ciyê Aştiyago xwe lê veşartiye bû. Aştiyago ku nedixwest qîza wî û nebiyên wî bi îşkenceyê re rûbirû bimînin, xwe radestî Kîrosê II. kir (Dyakonov, 2012, r. 142-143; Dandamayev, 1985, r. 273-274).

15 O.L. Vilçevskiy ji li ser bêjeya "Kordik" radiweste (Vilçevskiy, 1961, r. 66).

navborî de agahiya dîrokzan Çamçyan vediguheze, ku kurd di serdema keyaniya Bagratunî de li Paşatiyên mîna Wan, Mûş û Bilîsê dijiyan (Abovyan, 1848, r. 184). Divê bê zanîn ku Çamçiyan di vê xebata xwe ya navborî de Kurdan û Medan wek heman nîjadî destnîşan dike (Abovyan, 1848, s. 184).[16]

Yek ji lêkolînerên têza ku nîjada Kurd wek prototîpeka Medan formule dikin jî bê guman ku Minorskiy e. Ev mijar beriya her tiştî, di gotara Mînorskîy ya bi sernavê "Kurdy: Zametki i Vpechatleniya (Kurd: Not û Çavdêrî)" ya di sala 1915an de hatiye weşandin de kêm be jî hatiye ziman. Di vê gotarê de tê nivîsîn ku kurd mîratgirên Medan in û di zimanê kurdî de gelek hêmanên zimanê Medî hene.[17]

Mînorskîy li ser girêdana dîrokî ya navbera Kurd û Medan salên piştre jî lêkolîn û lêpirsînên xwe didomîne û lêkolînên xwe bi gotarekê û bi kurtî hewl dide teorîze bike. Kopyeyeka gotarê ya bi daktîloyê hatiye nivîsîn jî, di sala 1958an de ji kurdolog Kanat Kurdoyev (Qanadê Kurdo) re tê şandin ku li Lenîngradê bûye. Mînorskîy di vê gotarê de bi giranî sûdê ji agahiyên dîrokzanê Ermen Moses Xorenatsî (410-490) digire. Xorenatsî dinivîse ku ew Kurdan wek nebiyên Medan dibîne (Mînorskîy, 2013, r. 206-211). Mînorskîy di heman gotarê de wek nîşaneya têkiliya navbera Medan û Kurdan, li ser demografî û etîmolojiya bajarê Îranê "Maku"yê radiweste. Ew wisa dinivîse ku li navçeya Dambat a bi ser Maku'yê ve bi sedê salan e kurd dijîn û populasyona vê derê dikare heya serdema Medan jî here (Mînorskîy, 2013, r. 206-211). Mînorskîy her wiha li ser etîmolojiya Maku'yê kûr dibe û li gor hîpoteza wî, ev gotin ji *mah* û *kuh* tên pê, pênaseya "mah" jî, formeka cuda ya gotina "Med" e (Minorskiy, 2013, ss. 206-211).

Rojhilatnas Basîl Nîkîtîn jî, hîpoteza Mînorskîy destek dike. Bi taybet jî, ji ser anatomiya bêjeya "Kurmanc" nêrînên Mînorskîy vedibêje û hewl dide bi hîpoteza heyî re bike yek. Wek ku tê zanîn, Mînorskîy nasnameya Kurmanc ji aliyê termînolojîk ve wek senteza Kurtî û Mardî dibîne (Nîkîtîn, 1964, r. 57).[18] Nêrîneke berfireh a giştî ye ku ev herdu hêman, ji hêmanên avakarên Medan in û zaravayên Medan diaxivin. Bi taybet jî pêşiyên Mardan û Mannayan in û bi Medan re têkiliyeke wan a yekser heye (Nîkîtîn, 1964, r. 57-58).

Dewleta Med, a ku 150 salan desthilatdar bûye, bi Asûrî, Îskîtî, Lîdyayî, Babîlî, Persî û hwd. re têkiliyên curbecur daniye. Dîroka Medyayê ku salên dirêj wek *"terra incognita"*, ango welatê nayê zanîn bû, di sedsalên XIX. û XX. de li Rûsyaya serdema Çar û di serdema Yekîtiya Sovyetê de bi berfirehî hatiye lêkolan. Di dema van lêkolînan de bi taybet jî dîroknasên Yûnanî, Babîlî û Ermen ên wekî Herodot, Ktesîas, Berossus, Strabon, Movses Xorenatsî wek çavkanî hatine girtin. Li gel van, rolyef, nivîstek, gor, tablet, bermayiyên dîwarên kelehan ên derbarê wê serdemê de jî, hatine lêkolan. Di beşeke van lêkolînan de gihîştine wê encamê, ku di navbera Medî, Zerdeştî û Kurdan de "korelasyon"ek heye. Daneyên nû yên di pêşerojê de bêne bidestxistin, bê guman dê vê mijarê bêhtir rohnî bikin.

---

16 Li ser vê mijarê dikare mînakên cuda bê dayîn, wekî li gor agahdariya Celîlê Celîl dide, nivîskarê Ermen G.V. Srvantzyanz, di sedsala XIX. de, di vegotina xwe ya Mîrza Axa de li şûna bêjeya Kurd, bêjeya "Med" bi kar dihanî (Celil, 2007, r. 14).

17 Hêjayî gotinê ye ku li Tirkiyeyê gotar cî bi cî şaş tê wergerandin. Mînak di berhema bi navê "Kurd" de ku di sala 1977an de ji aliyê Weşanên Komal ve hatiye ç"Kürtler" çapkirin, tê nivîsîn ku Ermen navê "Korteçya" li Kurdistanê kirine. Lê di orjînala gotarê de Mînorskîy bêjeya "Kortçeya" bikar tîne. Di vê pirtûkê de pir caran nêrînên Mînorskîy hatine nepixandin, an jî şaş hatine teyisandin (Minorskiy, 1915, ss. 189-231).

18 Tê zanîn ku her wekî Mînorskîy, Marr jî di navbera zimanên ji famîla Kurdî û zimanê Medî de hin girêdanên lînguîstî destnîşan kirine (Nikitin, 1964, r. 61; Vilçevskiy, 1961, r. 76).

Çavkanî:

Abovyan, X. (1848). Kurdy (Kurd). Kavkaz", 46, 184.

Aliyev, I. (1960). Istoriya Midii (Dîroka Medya) I, Baku: Izdatel'stvo Akademii Nauk Azerbaydzhanskoy SSR.

Avdiyev, V.I. (1970). Istoriya Drevnego Vostoka (Dîroka Kevnar a Rojhilat). Moskva: Izdatel'stvo

"Vysshaya Shkola".

Celîl, Celîlê. (2007). Di Dîroka Gelê Kurd de 13 Rûpelên Balkêş. (Hasan Kaya, Wer.). Stembol:

Evrensel Basın Yayın. (2002).

Dandamayev, M.A. (1985). Politicheskaya Istoriya Akhemenidskoy Derzhavy (Dîroka Siyasî ya Akamenîd), Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".

Dandamayev, M.A. ve Glukonin, V.G. (1980). Kul'tura i Ekonomika Drevnego Irana (Çand û Aboriya Kevin a Îranê). Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".

Dyakonov, I.M. (2012). Istoriya Midii (Dîroka Medya), Baku, I: Nagyl Evi.

Dyakonov, I.M. (2012). Istoriya Midii (Dîroka Medya), Baku, II: Nagyl Evi.

Henning, W.B. (1951). Zoroaster: Politician or Witch-doctor? (Zerdeşt: Siyasetmedar e an Sêrbaz e?), London: Oxford University Press.

Herodotus. (2013). The Histories (Dîrok), (George Rawlinson, Wer.). Moscow: Roman Roads Media. (1502).

Mamoyan, A.D. (2020). Prorok Zaratushtra po Stranitsam "Poteryannoy" Istorii (Zerdeşt Pêxember – Rûpelên Dîroka Widabûyî), Moskva: Izdatel'stvo "Pero".

Marr, N.Y. (1933). Izbrannyye Raboty (Berhemên Bijare). Leningrad, I: Izdatel'stvo GAIMK.

Minorskiy, V.F. (1915). Kurdy: Zametki i Vpechatleniya (Kurd: Not û Çavdêrî). Izvestiya Ministerstva Inostrannykh Del, 3, 189-231.

Minorskiy, V.F. (2013). Kurdy — Potomki Midyan (Peyrewên Medan Kurd). Pis'mennyye Pamyatniki Vostoka, 1 (18), 206-211.

Nikitin, B. (1964). Kurdy (Kurd). (I.O. Farizova, Wer.). Moskva: Izdatel'stvo "Progress".

(1956).

Piotrovskiy, B.B. (1954). Skify i Drevniy Vostok (Îskîtî û Rojhilata Berê). Doklad na Konferentsii po Skifo-Sarmatskoy Arkheologii. Sovetskaya Arkheologiya, XIX, 141-158.

Struve, V.V. (1941). Istoriya Drevnego Vostoka (Dîroka Rojhilata Kevin), Moskva: Gospolitizdat.

Struve, V.V. (1948). Rodina Zoroastrizma (Welatê Zerdeştiyê). Sovetskoye Vostokovedeniye V, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 5-34.

The Geography of Strabo (4. bs.). (1961). (Horace Leonard Jones, Wer.). London, V: William

Heinemann Ltd. (1928).

Vilçevskiy, O.L. (1961). Kurdy: Vvedeniye v Etnicheskuyu Istoriyu Kurdskogo Naroda (Kurd: Destpêka Dîroka Nîjadî ya Gelê Kurd). Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Gotar bi zimanê tirkî di hejmara 8em a kovara "Kürd Araştırmaları Dergisi" de hatye weşandin – rûpel: 35 – 45

Werger – AmidaKurd